

Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığının sənət konsepsiyası

Ulduz Qəhrəmanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, Ədəbiyyat kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan. E-mail: ulduzkahraman1@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-4418-9319>

XÜLASƏ

XX əsr Azərbaycan tarixində milli şüurun formalaşması, millətin mövcudluğu və özünü təsdiq etməsi uğrunda mübarizələr dövrü idi. Bu dövrdə Azərbaycan xalqının milli mənlilik şüurunun formalaşması bilavasitə tənqidi realizmin xidməti ilə bağlı idi. Məlumdur ki, millət məfhumunu təşkil edən əlamətlərdən biri *milli özünüdərk*dir. Milli özünüdərk bu və ya digər millətə mənsub olduğunu şüurlu olaraq anlamaqdır. M.Ə.Sabir satiralarında burjua münasibətləri zəminində meydana çıxan sosial təbəqə və zümrələri milli birlik uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. Milli şüuru oyatmaq, vətəndaş birliyinə və düşüncəsinə nail olmaq Sabirin sənət kredosu, sənət konsepsiyası idi. Şair öz sənət kredosu uğrunda mübarizə və mücadiləyə “işin ibtidası”ndan – tərbiyədən başlamışdı. Onun tərbiyə məktəbində sinif, yaxud təbəqə, zümrə ayrı-seçkiliyi yox idi.

AÇAR SÖZLƏR

satira, M. Ə. Sabir,
XX əsr, tənqidi realizm,
millilik, vətəndaşlıq

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 18.01.2024
Qəbul edilib: 25.02.2024

Art concept of Mirza Alakbar Sabir's creation

Ulduz Gahramanova

Doctor of Philosophy in Philology, Head teacher, Department of Literature, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: ulduzkahraman1@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-4418-9319>

ABSTRACT

In the history of Azerbaijan, the 20th century was a period of continuous struggle for the formation of national consciousness and national renaissance. The 20th century was the period of existence of the nation, struggle for self-assertion. The formation of the national self-consciousness of the Azerbaijani people in this period was directly related to the service of critical realism. It is known that one of the signs that make up the concept of nation is national *self-awareness*. National self-awareness is a conscious understanding of belonging to one or another nation. In M.A.Sabir's satire, the social classes and factions emerging on the basis of newly emerging bourgeois relations call for a struggle for national unity. Awakening national consciousness, achieving national unity and thinking was Sabir's artistic credo and artistic concept. The poet started the fight and struggle for his artistic credo from "the beginning of the work" – upbringing. In Sabir's educational school, there was no class or caste discrimination.

KEYWORDS

satire, M. A. Sabir,
20th century, critical
realism, nationality,
citizenship

ARTICLE HISTORY

Received: 18.01.2024

Accepted: 25.02.2024

Giriş

XX əsrin əvvəllərində baş verən məlum ictimai-siyasi hadisələr bütün sahələrdə olduğu kimi, bədii ədəbiyyata da təsirsiz ötüşə bilməzdi. Belə ki, 1905-ci il rus inqilabı ictimai münasibətlərdə barışmaz, kəskin ziddiyyətləri ortaya qoydu. Azərbaycan poeziyasının yeni inkişaf mərhələsi də 1905-ci il rus inqilabından sonra başladı. Poeziya dövrün, zamanın diktəsi ilə özünün yeni axtarışlarında idi. Bu axtarışların kökündə köhnə qaydalardan, vaxtı keçmiş zərərli vərdislərdən qurtulmaq, sivil inkişafa köklənmək meyilləri dayanırdı.

Əsas hissə

XX əsrin əvvəlləri ziddiyyətli bir dövr idi. Belə ki, bu dövrdə kapitalizm sosializm cəmiyyəti ilə əvəzləndikdən sonra “vətən”, “millət” kimi müqəddəs məfhumlar burjuaziya tərəfindən istehza, kinayə ilə köhnəlik, yararsızlıq, mühafizəkarlıq nişanəsi kimi qələmə verildi. Lakin milli xüsusiyyətlərə inkar mövqedə dayananlara qarşı mütərəqqi müəlliflər öz əsərlərində bunu milli şüurun dirçəlişi, xalqların öz keçmişinə qayıdışı kimi əks etdirirdilər.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-estetik və bədii düşüncə tarixində bədii gülüşün yeni bir mərhələsi başlayır. Belə ki, bu dövrdə satira və yumor geniş vüsət alır. Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai satiranın yaranma tarixi XX əsrə təsadüf edir. Məhz satira, satirik ədəbiyyat, satirik mətbuat, elm və mədəniyyətin tərəqqisində milli düşüncənin inkişafı bu dövrlə bağlıdır.

XX əsr ədəbiyyatında baş verən yeniləşmə klassik ədəbi ənənələrin inkarı yox, onların bu və ya digər istiqamətdə dəyişikliklərə uğraması, təkmilləşməsi deməkdir. XIX əsrin II yarısından etibarən bədii dilimizdə rus sözlərinin və rus dili vasitəsilə alınan Qərbi Avropa xalqlarına məxsus sözlərin işlənməsinə münbit şərait yarandı.

XIX əsrdə Q. Zakir və M. F. Axundovun, həmçinin XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən M. Ə. Sabir, C. Məmmədquluzadə kimi ədib və mollaənəsrəddinçilərin yaradıcılığında bu üslubun yeni nümunələrinə rast gəlinir. Həmin *rusizmlər* öz kinayəsi ilə satirik tipin özünü rüsvay etməsinə xidmət edir. Bu da gizli mənada rus elm və mədəniyyətinin “ziyalı” göstəricisinin işarəsi idi. Hansı ki həmin “ziyalı”lar xalqa xidmət etmək əvəzinə əyyaşlıqla, alçaqlıqla məşğul olmağı özlərinə layiq görmüşdülər. Belə “ziyalılar” “intelligent” hesab edilirdilər.

“Ziyalılar” mövzusunu işıqlandıran XX əsr satiriklərinin dahi nümayəndəsi M.Ə.Sabir “Sonya, ey dilbəri-pakizə-əda!” satirasında satirik qəhrəmanın öz əhli-əyalını atıb başqa birisinin dalınca düşən şəhvət düşkünü, əxlaqsız bir müsəlman kişisinin – “ziyalı”nın satirik obrazını yaratmışdır:

Söylədin hörmətini at, atdım,
Malını, sərvətini at, atdım,
Əhlini, külfətini, at, atdım,
Qövmünü, millətini at, atdım,
Cümlə heysiyyətini at, atdım,
Müxtəsər, qeyrətini at, atdım.
“Gözəlim, şimdi nədir fərmanın?
Canı qurban sənə bu nalanın!” [3, s. 92]

Anyalara, Sonyalara vurulan, əslində, onların əlində oyuncağa çevrilən bu şəhvət düşkünləri üçün millət də, heysiyyət də, qeyrət də, ailə də dəyərsizdir. Ona görə başlarına açılan bütün bu alçaldıcı oyunlardan belə nəticə çıxarıb ayıla bilmir, bu keyfiyyətlərini isə böyük bir fədakarlıq hesab edərək deyirlər:

Leyk mən bunca fəlakətlə yenə
Varam əvvəlki sədaqətlə yenə,
Durmuşam eyni iradətlə yenə,
Baxıram kuyinə həsrətlə yenə,
Mümkün olduqca bu halətlə yenə
Sürəram ömrümü qəflətdə yenə,
Agah olmam bu rəzalətlə yenə,
“Gözəlim, şimdi nədir fərmanın?
Canı qurban sənə bu nalanın!” [3, s. 93]

Professor Mir Cəlal Paşayev həmin satirik tipin xarakteristikası haqqında yazmışdır: “Sabirin qüdrətli satirik qələmi o zaman müsəlman ruhani, tacir və yalançı ziyalılar arasındakı əxlaqsızlığın xarakter bir mənzərəsini çəkmişdir. Naqdı bəy yalnız bir fərd kimi yox, o zaman ticarət şəhərlərində həşərat kimi qaynaşan, özlərini “oxumuş” qələmə verən əxlaqsız kişilərin xarakter nümayəndəsi kimi verilir. Onun mühakimələri məhz belədir. Vəhşi şəhvət əsirinin bundan artıq etirafları ola bilməz” [3, s. 93].

Professor Ə. Cəfər isə Sabirin yaratdığı bu obrazı XX əsrin əvvəllərində meşşan əxlaqları ilə cəmiyyət arasında dəhşətli yaraya çevrilən şəhvət düşkünlərinin əxlaqsızlıqlarını, heysiyyətsizliklərini sonadək ifşa edən bir satira, bir pamflet hesab edərək yazmışdır: “Təfəsilata varmadan, qısaca deməliyik ki, Sabirin bu şeiri dövrünün Azərbaycan “ziyalı”larının müəyyən təbəqəsinə qarşı çevrilmiş bir dəhşətli pamfletidir. Öz doğma ailəsini həqarətlə atmağa hazır olan bu tiplər özgə xalqdan olan qadının ayağına düşərək rəzalətlə yalvarır... Böyük Sabirin bu şeirinin bəzi bəndlərində o döv-

rün bir qisim Azərbaycanın yuxarı sinif gənclərinin faciəsi oxunmaqdadır” [3, s. 93].

Ümumiyyətlə, realizmə xalqın milli həyatı və şüurunun tarixi ilə üzvi bağlılığının vəhdəti çərçivəsində qiymət verilməlidir. “XX əsr realizmi” termini də, əslində, şərtidir, çünki o, tənqidi realizmdən kənarda duran bir hadisə deyil, əksinə, onun inkişaf mərhələlərindən biridir. Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm XX əsrdə təşəkkül tapsa da, o yalnız 1905-ci il inqilabının ictimai ideologiyada yaratdığı böyük çevrilişdən sonra inkişaf etmiş, maarifçi realizm zəminində formalaşmışdır. XX əsrin əvvəllərində (1900 – 1917) tənqidi realizm romantizmlə yanaşı “əməkdaşlıq şəraitində” inkişaf edirdi.

Realizmin ilkin əlamətləri aşağıdakılardır:

- zaman konkretliyi,
- məkan konkretliyi.

Tənqidi realizm bir metod kimi həyatın özündən doğulduğu üçün onun təbii və canlı təsvirinə imkan yaradır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri milli ictimai təfəkkürdə yeniləşmə hərəkatı başlayır. Bu, feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrü idi. Tənqidi realizm sənətdə ənənəyə söykənirdi. Tənqidi realistlərin keçmişə tənqidi yanaşma məqsədi aşağıdakılarınla səciyyələnir:

- milli ictimai şüuru oyatmaq,
- vətəndaş cəmiyyəti formalaşdırmaq.

Tənqidi realizmin estetikasında əsas keyfiyyət tənqidlilikdir. Onun mahiyyəti isə “kökündən qazımaq”, “baltanı dibindən vurmaq”, “inkar və rədd etmək” demək idi. Tənqidi realizmi 1905 – 1907-ci illər inqilabı yaratmışdır. XX əsr Azərbaycan tənqidi realizmi realizmin yeni bir mərhələsi olmaqla yanaşı, artıq bu dövrdə yaranmağa başlayan sosialist realizminin də başlanğıcı hesab edilirdi. Yəni XX əsr “sosialist realizmi ərəfəsi”nin elan olunduğu əsrdir. Tənqidi realizm mərhələsinin formalaşması aşağıdakılarınla bağlıdır:

1. Maarifçi dünyagörüşünün iflasa uğraması.
2. 1905 – 1907-ci illər inqilabının təsiri.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan burjuaziyası yenidən formalaşmaqda idi. Millətin formalaşması üçün kapitalizmin inkişafı və bunun nəticəsi olaraq burjuaziyanın meydana çıxması, müxtəlif sosial təbəqələrin yaranması əsas amillərdən sayılır. Azərbaycan xalqının burjua milləti kimi XX əsrdə formalaşmasına səbəb olan amillər aşağıdakılardır:

- kapitalizmin inkişafı,
- cəmiyyətdə sinfi təbəqələşmənin yaranma prosesi,
- ərazilər arasında iqtisadi birliyin yaranması,

- vahid dil, mədəniyyət, ərazi və s.

Millət kimi formalaşmaq üçün milli-mənəvi birlik və milli şüurun yaranması əsas şərt idi. Məlumdur ki, millət məfhumunu təşkil edən əlamətlərdən biri *milli özünüdərkdir*. Milli özünüdərk bu və ya digər millətə mənsub olduğunu şüurlu olaraq anlamaqdır. M. Ə. Sabir satiralarında yenidən yaranmaqda olan “ictimai yuxarılarda” da, “ictimai aşağılarda” da milli şüuru tərbiyə etməyə çağırırdı.

“...Sabirin əsas tərbiyə üsulu tənqid idi. Milli birliyə, oyanışa, tərəqqiyə mane olan hər cür əxlaqi və mənəvi naqisliyə kəskin tənqidi münasibət Sabir satirasının həqiqi milli məzmununu yaradır” [9, s. 188].

Əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində satirik gülüş növünü XX əsr ustaları yüksək səviyyəyə qaldırmağa müvəffəq oldular. XX əsrin əvvəllərindəki satiriklərin əsl amalı milli, müstəqil dövlət yaratmaq olmuşdur. Onların yaratdığı bədii nümunələrdə feodal dünyasının eybəcərliklərini, kəndlilərin faciəli güzəranını, bu faciələri törədən fəsadları, yəni dini fanatizmin, milli müstəmləkə əsarətinin, xanların, bəylərin, yerli kapitalistlərin zalımlığını, qadınların dözülməz həyatını və s. ciddi narahatlıq doğuran problemləri həll etməyə çalışılmışdır. Bu problemlərin hər biri tənqidi realizmin yaradıcılıq metoduna əsaslanaraq öz həllini tapmağa çalışırdı.

XX əsrdə satirik gülüşü ədəbiyyata gətirən “Molla Nəsrəddin” satirik şeir məktəbi oldu. Bu, xalqın içindən gələn demokratik satirik gülüş idi. “Molla Nəsrəddin”in gücü onun üslubunda, Mirzə Cəlil başda olmaqla molla-nəsrəddinçilərin fədakar fəaliyyətində idi. Onlar hər cür məhrumiyyətlərə baxmayaraq, açıq və gizli imzalarla çıxış edir, xalqın səngərində duraraq daha çox daxili düşmənlərə, cahilliyə, nadanlığa öldürücü atəş açırdılar. Bununla da, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi satirik mətbuatın təməl daşı oldu.

Azərbaycan poeziyasında satira XX əsrin əvvəllərində hər cəhətdən yüksələn xətlə inkişaf edərək özünün kamil pilləsinə – inqilabi satira mərhələsinə M. Ə. Sabir yaradıcılığı ilə çatdı. Satira Azərbaycan ədəbiyyatında Sabir, Mirzə Cəlil yaradıcılığı ilə yeni zirvəyə yüksəldi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı yeni realist satirik ədəbiyyatın vüsətlənməsini təmin etdi. Əslində, jurnalın ideya-bədii konsepsiyası XIX əsr maarifçi ideyalarından qaynaqlanırdı. XX əsrin əvvəllərində isə bu ideya mövzu və janr baxımından satira ruhu ilə gücləndi, yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu.

XX əsr Azərbaycan poeziyasında satirik şeirin zirvəsi, şübhəsiz, Mirzə Ələkbər Sabirin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan ədəbiyyatında yeni tipli satirik poeziya dedikdə, ilk növbədə, M.Ə.Sabir yada düşür. Çünki o, kökünə, xalqına bağlı şair idi. Bütün dövrlərdə xalqın içindən çıxan mərd insanlar həmişə millətin önündə gediblər. Onlar ürəklərində gəzdirdikləri böyük milli sevgi sayəsində xalqın yaddaşında əbədləşmiş,

milli iftixar ünvanına, hədəfinə çevrilmişlər.

“Mollanəsrəddinçilər”i, xüsusən M. Ə. Sabiri xalqına sevdiren əsas cəhət məhz onların daha çox xalqın yanında olmaları, millətlə doğma ana dilində danışa bilmələri idi. Ona görə də Sabir əsl milli şair idi. Ümumiyyətlə, XX əsr şairləri Azərbaycan ədəbiyyatını milli istiqamətdə inkişaf etdirməyə çalışırdılar.

Satiranın nüvəsindəki gülüş, əslində, göz yaşları içərisində olan gülüşdür. Sabirin gizli imzalarından olan “Ağlar güləyən”dəki gülüşün göz yaşları ilə birləşməsinin şahidi oluruq. Gözə görünən gülüşdürsə, gözə görünməyən də acı göz yaşlarıdır. Lakin bu göz yaşları insanı mübarizəyə, oyanışa, insan kimi öz mövcudluğunu dərk etməyə aparır. Sabir də Vaqifin dilindən danışdı. Ancaq o, Vaqifdən fərqli olaraq özünün duyğularından, şəxsi qayğılarından daha çox xalqın dərdlərindən danışır, onların deyə bilmədiklərini dilə gətirir, xalqına, dilinə, vətəninə arxa çevirənlərin gözünə ox kimi batırdı.

Sabir şeirə, sənətə yalnız məzmun yeniliyi gətirməmişdir. O, köhnə formanın özünü yaradıcı şəkildə dəyişməyə müvəffəq olmuş, bəzən də tamamilə yeni formalar, özünəqədərki şeirə işlənməyən şəkillər gətirməklə Azərbaycan şeirini, satirik poeziyamızı şəkil, forma cəhətdən də inkişaf etdirmişdir. Sabirin olduqca maraqlı ifşa üsulları vardır. Belə ki, tip danışır, danışdıqca özünü ifşa edir. Şairin satiraları irəliləyişə, inkişafa köklənmişdir. O, ətalətin, xurafatın düşmənidir. Çünki ətalət, xurafat yayanlar millətə ən ağır zərbəni vuraraq onu inkişafdan, tərəqqidən saxlayırlar.

Sabir satirasında ən çox hallanan, daha çox müraciət edilən mövzu təhsil, elm məsələsidir. Şairə görə, illərin geriliyi, avamlıq, cəhalət, hüquqsuzluq və s. bu kimi mənəvi ağrıların ünvanı məhz elmsizlikdir. M. Ə. Sabir milli oyanışa nail olmağın yolunu elmə və təhsilə yiyələnməkdə, özünüdərk etməkdə, dünya işlərindən baş çıxarmaqda görürdü. Şərti olaraq elmlə, təhsillə bağlı şeirləri İ. Həbibbəyli, T. Salamoğlu kimi tədqiqatçılar maarifçi-satirik şeirlər adlandırırdılar. Onların tədqiqatlarına nəzər salsaq görərik ki, M. Ə. Sabir satirasındakı maarifçi-satirik xarakterli şeirlər belə bir tezisi ortaya qoymuşdur: “M. Ə. Sabir satirasındakı maarifçi dünyagörüşünün ön mövqeyə çıxarılması”.

İ. Həbibbəyli, T. Salamoğlu kimi tədqiqatçılar bunu M. Ə. Sabir satirasının əsasında maarifçi dünyagörüşünün dayanması ilə əlaqələndirirdilər. “M. Ə. Sabirin yaradıcılığı milli olduğu qədər də bəşəridir. Şair kasıb, uzaq salınmış, cəhalət girdabına düşər edilmiş, hüquqları əlindən alınmış həmvətənlərini müdafiə etmək, onların gözünü açmaq, haqlarını anlatmaqla, ilk növbədə, mənsub olduğu Azərbaycan xalqına, sonra isə eyni taleli digər xalqların azadlığına da xidmət etmişdir” [9, s. 160].

M. Ə. Sabirin “Daş qəlbli insanları neylərdin, İlahi?!” satirasına nəzər salaq:

Surtuqlu müsəlmanları təkfirə qoyan bu
Döşüklü müsəlmanları neylərdin, İlahi?!

Qeyd edək ki, verilən nümunədə işlədilən “surtuq” uzun əməkli, iki bortlu kişi kostyumudur. Bu, Avropa təhsilli müsəlman kişilərin geyindiği Avropadan gəlmə geyim növüdür. Verilən digər, yəni “döşüklü müsəlman” ifadəsindəki “döşük” isə paltarı təmiz saxlamaq üçün üstədən geyilən qolsuz önlük deməkdir.

XIX – XX əsr satiriklərinin əksəriyyəti, xüsusən mollaəsrəddinçilər və satirik poeziya məktəbinin görkəmli nümayəndəsi M. Ə. Sabir bir çox satirik rəmz və satirik obrazları məhz klassik poeziyaya müraciət etməklə yaratmışdılar. Onun satirasına nəzər salsaq görürük ki, əslində, onun açdığı dava bəylik, ağalıq, mülkədarlıq, kapitalistlər, şahlıq, sultanlıq kimi sinfi təbəqələşməyə qarşı deyildir. O hər bir sinfi təbəqə nümayəndəsinə konkret situasiya ilə bağlı hərəkət və əməlinə görə qiymət verirdi. M. Ə. Sabir, əslində, ictimai və milli şüur yoxsulluğuna qarşı mübarizə aparırdı. Deməli, onun yaradıcılığında “şahdan sultana, kapitalistdən mülkədara, fəhlədən kəndliyə qədər edilən tənqiddin bir məqsədi vardı: Vətənin, türk və müsəlman dünyasının tərəqqisi, gələcəyi uğrunda mübarizə, bunun üçün milli, türkçülük və ümmətçilik düşüncəsi nümayiş etdirmək zərurəti” [9, s. 167].

M. Ə. Sabir satirasının tənqid pafosunda vətəndaşlıq amalına, türk, islamçılıq ideyalarına biganə olan, cəmiyyətin tərəqqisinə, dövlətçiliyin inkişafına əngəl törədən ayrı-ayrı səlahiyyət sahibləri tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Deməli, sənətkarın satirasında “ictimai yuxarılar”a millət və din düşməni kimi yanaşmaq, əslində, sovet ideologiyasından doğan tendensiyaadır. Onun apardığı mübarizə milli, türkçülük və ümmətçilik ideali uğrunda idi.

Nəticə

M. Ə. Sabir yaradıcılığı ictimai və milli şüurun oyanması, şair və millət, şair və onun vətəndaşlıq vəzifələrinin aydınlaşmasından ibarət idi. Onun şeirlərində ictimai amal uğrunda mübarizə xüsusi rol oynayır. Sabir, həqiqətən, “güldürə-güldürə ağladan”, “ağlada-ağlada güldürən” sənətkar idi. Məlumdur ki, tənqidi realizm fikrin poetik ifadəsində gizli tendensiyalılığa, fikrin üstüörtülü, dolayısı ifadəsinə üstünlük verir. M. Ə. Sabir poeziyasında da belədir. Belə ki, onun hədəfi hər bir kəsdə vətəndaşlıq düşüncəsini formalaşdırmaqdır. Milli şüurun oyanışı vətəndaşlıq düşüncəsindən qidalanır. Məhz bu böyük sənətkar da bütün yaradıcılığı boyu vətəndaşlıq düşüncəsi uğrunda mübarizə aparmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2011). AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutu. Altı cildə, IV cild. Bakı.
2. Qasımzadə F. (2019). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Em və təhsil. 552 s.
3. Qəhrəmanova U. (2015). M. Ə. Sabir və klassik irs. F. ü. f. d. dissertasiyası. Bakı.
4. Qəzənfər K. (1987). Bədii ədəbiyyatda komizmun üsulları. Bakı, Maarif. 276 s.
5. Hacıyev T. (1975). Satira dili. Bakı, ADU nəşri. 178 s.
6. Hüseynov F. (1982). Satirik gülüşün qüdrəti. Bakı, Yazıçı. 207 s.
7. Məmmədov K. (1975). XIX əsr Azərbaycan şeirində satira. Bakı, Elm. 274 s.
8. Məmmədov K. (1989). XX əsr Azərbaycan gülüşü. Bakı, Yazıçı. 309 s.
9. Salamoğlu T. (2021). XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri. Bakı.